

Stipo MANĐERALO

OD STOJAN PLATZA DO TRGA KRALJA TOMISLAVA

Livanjske općinske vlasti odlučile su da ove godine (2008.) temeljito preurede glavni trg svoga grada, Trg kralja Tomislava. To nam je povod da kažemo nešto o tome kako se taj trg formirao i razvijao i kako je svoja imena mijenjao. Odmah na početku da konstatiramo kako on nije nastao po nekom precizno napravljenom projektu nego da je nastajao postupno, s vremenom često improvizirano mijenjao i oblike i veličinu.

Do austro-ugarske okupacije Livno nije imalo trgova. Za osmanske uprave grad je bio izdijeljen na mahale, formirane oko džamija, u kojima su se okupljale džematlije svake od tih mahala.¹ Austro-ugarsku okupaciju Livno je dočekalo podijeljeno u osam mahala (Ćurčića, Perkuša, Prikorika, Begluk, Milošnik, Džemanuša, Balaguša i Zavra).² U tom osmanskom razdoblju funkciju trga (okupljanje džematlija radi druženja i razmjene informacija) nadomještali su prostori oko džamija. Cijeli je grad bio isprepleten mnoštvom sokaka i sokačića, imenovanih najčešće po najmoćnijim i najuglednijim porodicama koje su u njima živjele. Austro-ugarska uprava je u planu grada iz 1883. god. zadržala mnoštvo tih zatečenih domaćih naziva, ali je (kako obično biva) kao i svaka nova vlast nekolicini dala nova imena, kojima je po svojim novim kriterijima simbolično obilježila da je sad taj grad podčinjen vlasti nove carevine. Neke ulice, pa tako i

¹ U različitim razdobljima broj mahala u Livnu bio je različit. Do 1528. god. već su bile formirane 3 mahale; 1550. god. bilo ih je 4; 1574. god. 7 muslimanskih i 1 kršćanska, a 1604. god. 9 muslimanskih i 1 kršćanska (F. SPAHO, *Livno u ranim turskim izvorima*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 32-33/1984., 149, 154-159).

² Vidi austro-ugarski plan grada iz 1883. god. (čuva se u livanjskom Katastru).

noviformirani trgovi, nazvani su imenima visokorangiranih osoba sa samoga carskoga Dvora. Neke su ulice ponijele imena časnika osobito zaslužnih za okupaciju Bosne i Hercegovine i grada Livna.

Po imenu generala Josipa Filipovića, pod čijim je zapovjedništvom 1878. god. zaposjednuta Bosna i Hercegovina, dio današnje ulice Kalajdžinica (od beglučke džamije do raskrsnice kod stare Vidovića kuće) nazvan je *Philipović Gasse*. Dio današnje Ulice kraljice Katarine (od beglučke raskrsnice do staroga mosta na Dumanu) nazvan je *Čikoš Gasse* (po imenu tadašnjeg brigadnog generala okupacijske vojske Csikosa). Imenom vojvode od *Württemberg*a, zapovjednika 13. korpusa austrougarske vojske, koji je neposredno zapovijedao zauzećem Livna, nazvana je današnja Obrtnička ulica. U zahvalnost nadvojvodi *Ivanu Salvatoru*, koji je u borbama za Livno zapovijedao Drugom gorskom brigadom, nove vlasti su njegovim imenom nazvale današnju ulicu Stipe Markovića. I tri žene dobiše svoje ulice: *Tonka Gasse* (dio današnje ulice Muharema Borića, što vodi prema Zavra džamiji), *Anna Gasse* (današnja Sinjska ulica) i *Klara Gasse* (dio današnje ul. Stjepana Radića, od Gimnazije do raskršća gdje se sastaju Radićeva i Obrtnička). Koja je to Tonka, koja Ana i koja Klara i čime su one zaslužile da im vlast iskaže takvu počast, ne znamo. *Franz Josefs Gasse* bilo je novo ime današnje ulice Milošnik.

Livno tada već ima i svoja tri trga. Današnja Žitarnica tad je ponijela ime *Kronprinz Rudolfs Platz* (vlasti Kraljevine Jugoslavije trg su preimenovala u Trg kralja Aleksandra). Prvo ime današnjem Trgu branitelja Livna bilo je *Konak Platz*. Na tom je trgu nova austrougarska vlast napravila zgradu za svoju administraciju (u toj istoj zgradi i današnja je općinska uprava). Tu upravnu zgradu narod i nije drukčije zvao nego Konak, pa otuda i to prvo ime tome trgu (za Kraljevine Jugoslavije bio je to Trg kralja Petra, a nakon Drugoga svjetskog rata Trg narodnih heroja). Trećem, novom mladom trgu (današnji Trg kralja Tomislava) dadoše ime *Stojan Platz*. O tom trgu i njegovom imenu reći ćemo nešto više.³

Stojan Platz

Da bismo stekli kakvu-takvu sliku o tome kakvo su Livno zatekle austrougarske vlasti i da bismo istovremeno saznali zašto su tome trgu dale ime Stojanov trg (Stojan Platz), navedimo jedan isječak iz knjige

³ Danas Livno ima još jedan trg, koji je formiran tek nakon Drugoga svjetskog rata i nazvan Trg Hasana Brkića (današnji Trg Domovinskoga rata).

Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878. Jerneja pl. Andrejke,⁴ koji se sa zapovjedništvom svoje 2. satnije obreo u jednoj staroj livanjskoj kući kod Šarampova⁵ (mađarski - rov, šanac). Zapovjednik te satnije (dakle, i Andrejkin zapovjednik) bio je satnik *France Stojan*. Evo tog odlomka u prijevodu.

Na zapadnoj strani grada, tik uz Šarampov, nedaleko od izvora Bistrice, imućan Turčin⁶ je imao svoje kućanstvo, koje je morao, kad se broj stanova povećavao, ustupiti drugoj satniji 17. pješачkog puka, u kojemu sam službovao.

Kuća je bila jednokatna s prilično prostranim dvorištem uokolo opasanim visokim zidom. Zapadni dio toga prostranoga dvorišta bio je nešto uzdignut i zasađen šljivama, koje su bujno rasle i svojim širokim lišćem pravile sjenu. Šljivama zasađen vrt Bošnjak zove šljivik.



Sl. 1. Fehimovićeva kuća kod Šarampova (danas) i satnik France Stojan. Zapovjedništvo njegove 2. satnije u ovoj je kući boravilo 1878. god.

⁴ Slovenac Jernej Andrejka plemeniti Livnogradski rođen je 1850 god. ("na domačiji Hudman v Dolenjah pri Rovah"). Kao učenik gimnazije u Ljubljani 1870. god. pozvan je u vojsku u 17. pješadijski puk i poslan u Trident na Tirolu. Nije mu se ostvarila želja da napusti vojsku kako bi okončao gimnaziju u Ljubljani, nego je poslan u Innsbruck u kadetsku školu. Nakon sedam godina školovanja postao je poručnik u 17. pješadijskom puku i s tim je pukom sudjelovao 1878. god. u oslobađanju od Turaka BiH. O tim je zbivanjima 1878. god. napisao spomenutu knjigu (kao svoj osobni dnevnik) i objavio je u Celovcu 1904. god. Umro je u rodnom mjestu 1926. god.

⁵ Tu je bila jedna od kapija kroz koju se ulazilo u utvrđeno Livno ograđeno 5 m visokim bedemima (danas je to pred završetkom Ul. Petra Krešimira IV).

⁶ Andrejka muslimane označava riječju Turčin.

U prvom katu su se nalazile tri velike sobe, kuhinja i doksat, koji su osvjetljavala dva prozora. Osim širokih, 20 cm visokih klupa, smještenih duž zidova, sobe su bile prazne. U zidu harema je bila napravljena kupaonica, čija su se vrata otvarala na dvije strane, kao u nas ormari. Iz harema (sobe za ženske) vodile su stepenice u baštu; tu su, za lijepog vremena, često otkrivenih lica zalazile turske žene. Iz toga se vidi da bogatiji Turčin skrbi također o tome da njegove žene nisu stalno zatvorene u zagušljivim sobama nego da češće izlaze na svjež zrak i da se rasonode u zelenoj bujnoj prirodi. U prizemlju su bile dvije sobe i magaza.

Poneki radoznalac je gledao kroz puškarnicu ili prozorče na tvrđavi u turski šljivik i potom se hvalisao da je vidio lijepo lice mlade Turkinje.

Razumljivo je da su nam Turkinje teška srca priuštile tu "idilu" u blizini šumećega bistričkog slapa.

Prije no što smo uselili u tu tursku utvrdu izvana i iznutra smo je pažljivo očistili. Dvorište smo poravnali i posuli novim bijelim pijeskom; zidove pobijelili, pod i klupe oprali, temeljito smo očistili kupatilo, iz kojega je istjecala prljava voda kroz zid na ulicu, tamo ostajala i isparavala se, iskopali prilično dubok rov, pružili cijev i prljavština se zatim upijala u tlo duboko u zemlju. Bunar u dvorištu s nezdravom vodom je zatvoren i voda za kuhanje i piće, kako je spomenuto, zahvaćala se kod izvora Bistrice. Tako su se očistile i sve druge kuće u kojima je stanovala 2. satnija,⁷ odnosno drugi dijelovi 17. pješadijskog puka.

U dvjema sobama prvoga kata nastanili su se časnici, u jednoj pisari; kuhinju je zauzeo časnički kuhar prvoga polubataljuna, prizemne sobe poslužitelji i nešto vojnika 2. satnije. Namještaj je bio vrlo skroman. Vojnički su stolari napravili nešto stolova i stolica te ih namjestili u pojedine sobe i na hodnik, u vrtu je napravljen nepomični stol i isto takve klupe.

Časnici su spavali na slamaricama, stavljenim na široke klupe uz kućne zidove, objedovali su na trijemu kada zbog lošeg vremena u vrtu to nije bilo moguće. Za neugodnih vrućina kad ni crna noć nije mogla ohladiti sparnoga zraka u sobama, časnici te satnije odmarali su se u šljiviku, gdje su, u doslovnom značenju riječi, šljive same od sebe padale u usta onima koji ih nisu zatvarali dok su spavali.

Privremeni zapovjednik 2. satnije namjesto satnika Stojana, koji je tada bio u školi za štabne časnike u Beču, i domaćin ili gospodar te kuće bio je tadašnji natporučnik Zmagoslav Handšu.

⁷ Poslije je premještena u Županjac.

Po liječničkom savjetu časnici prvoga polubataljuna, koji su obično zajedno objedovali, jako su se klonili vode jer je iz nje vrebala klica zarazne bolesti.⁸ Pa što da piju da si ugase žeđ u velikoj vrućini? Naručili su više buradi rujnoga vina s otoka Visa i metnuli ga u magaz. Ta kapljica je bila tako dobra, tako izvrsna da se pročula gotovo po cijelom Livnu. Drugovi su ovamo dolazili kao u kakvu krčmu i uskoro je naša idila imala novo ime, nazvali su je Handšnjeva krčma (Han Handšu).

U tom "hanu", posebno u šljiviku pod sjenovitim šljivama protekao nam je doista mnogi ugodan čas i kad nam je ljeti ponekad odveć dosađivala neprijatna vrućina, išli smo kupati se u Bistrici, čiji je izvor na puškomet od "hana", te bismo se uskoro dovoljno ohladili.⁹

Satnik France Stojan istaknuo se u borbama za osvajanje Livna i zato je, među ostalima, bio odlikovan vojničkim križem i vojničkom kolajnom,¹⁰ a (kako je već rečeno) osobito je počašćen i time što je jedan livanjski trg dobio njegovo ime. Na početku austrougarske uprave raskrsnica tadašnjih perifernih livanjskih ulica Splitske (danas kneza Mutimira) i Travničke (danas Gabrijele Jurkića) tek je počela dobivati naznake budućega trga već tada nazvanog *Stojan Platz*. Taj trg je, može se reći, još uvijek bio dio Mahale, na nju se naslanjao.¹¹ Među prvima

⁸ Riječ je o bacilima tifusa, od kojeg su tih dana u Livnu mnogi bolovali i umirali (S. M.).

⁹ J. ANDREJKA, *n. d.*, 273-274. Kuća koju opisuje Andrejka dotrajava (*vidi sliku br. I*), podobro je načeta, ali se još uvijek nekako drži nauzgor. Početkom ove (2008.) godine visoka ograda avlijskog zida joj se urušila. Prije nekoliko godina potpuno je napuštena. U Andrejkino vrijeme (1878. god.) bila je vlasništvo Fehim ef. Fehimovića. God. 1893. u gruntovnoj knjizi upisana je kao vlasništvo njegove djece (Hanife, udate za Zaima Smajlagića, odseljenika u Carigrad; Hafe, udate za Aliju Bećirbašića, odseljenika u Smirnu i Nurefendije iz Livna), a 1895. god. prešla je u vlasništvo hafiza Adema (sina umrlog hadži-Arifa Fehimovića), kasnije u vlasništvo Fehimovićevih nasljednika po ženskoj liniji (KO Livno 7/37; ZKU 794). Posljednji joj je vlasnik bio Zulfo Spahić, koji ju je prije pola stoljeća znatno preuredio (pored ostalog na sjeveroistočnom zidu, okrenutom prema avliji i vrtu, zazidao je vrata i doksat uklonio). Čeona jugozapadna fasada ostala je nepromijenjena. Tik uz tu kuću prolazio je 5 m visoki kameni bedem koji je opasivao grad, te zaklanjao veliki dio njezine fasade. Bedem je neodgovorno uništen kad je 1960./1961. god. odatle kamen odvožen na Zgona radi zidanja osnovne škole Ivan Goran Kovačić (sjećanja Matka Budića, rođenoga 1952. god. neposredno uz tu kuću, s druge strane toga bedema).

¹⁰ *N. d.*, 246. i 247.

¹¹ I mjesto na kojemu je podignut *Konak* (upravna zgrada nove vlasti) i sav prostor oko njega, sve do budućeg *Stojan Platz*a bio je dio Mahale, u kojemu su prevladavale oniske kovačke i potkivačke daščare (kazivanje Mile Perića Kikića /1893.-1986./, na temelju sjećanja njegovih starih).

koji je još za osmanske uprave tu kupio jednu starinsku zgradu s velikim akarištem oko nje bio je trgovac Jakov Jazvo,¹² i na tom mjestu napravio nove kuće. Njegovi sinovi Pavo i Ivo nastavili su se baviti trgovinom. Prodavaonice su imali u svojoj kući na Trgu.¹³



Sl. 2. Livno, Splitska (Spljetska) ulica, 1906. god.

Na Stojan Platzu je 1895. god. napravljena zgrada Trgovačke škole, i to na mjestu “gdje je nekada (1885. god.) bila birtija nekoga Zeca, za koga pripovijedaju, da je bio čudnovat svetac”.¹⁴ Tik uz Trgovačku školu

¹² Jakov je kao znalac talijanskog jezika (učio ga u Sinju, kamo mu je otac bio izbjegao s obitelji) jedno vrijeme radio kao pisar i blagajnik nekim Grcima i Jermenima, čije je trgovačko društvo od turske vlade tada bilo zakupilo sve đumručke (carinske) prihode u Bosni. Uz te Jermene je (radeći s njima u mnogim mjestima po Bosni) naučio i turski jezik. Za ono vrijeme od njegova oca Jakova, kaže sin mu Pavo, nije bilo obrazovanijeg čovjeka u Livnu. (Iz rukopisne *Autobiografije* Pave Jazve /1855.-1931./).

¹³ Vidi S. MANĐERALO, *Kutija za čuvanje vremena*, Livno, 1996. (dalje: *Kutija*), 121-123.

¹⁴ S. ŠTRODL-SRIJEMAC, *Đački izlet kroz Bosnu, Dalmaciju i Hercegovinu za jedanaest dana*, Školski vjesnik, Sarajevo, 1901., 99. Autor za tog Zeca dalje kaže: “Vele, da od njega nijesi smio u birtiji što god dva puta zaiskati; jedan put zaišti, pa kad on donese, moraš biti zadovoljan, ako ga opomeneš, da se požuri, odmah je uvrijegjen, a prigovoriti piću ili jelu, da Bog sačuva! baš onda ne bi ništa dobio, a lako bi mogao i izbačen biti iz birtije. A nijesi smio ništa njegova ili baš njega samoga odviše hvaliti, jer je mislio da mu se rugaš, pa bi te na pasja kola naružio.” (Usp. S. MANĐERALO, *Kutija*, 200).

nalazio se službenički i časnički Casino.¹⁵ Uza školu odnjegovan je malen “ali vrlo lijepo obragjen cvjetnjak”, a iza škole bila je “veća bašča, gdje je voće, povrće i razno rastinje, što za kuću treba”.¹⁶ I kad između dvaju svjetskih ratova u toj zgradi Trgovačku zamijeni Gimnazija, jedno vrijeme i osnovna, pa Građanska škola, školski vrt će isto tako biti brižno njegovan.¹⁷

Na prostor oko Stojan Platza potkraj 19. st. odozgo iz mahale Milošnik silaze ekonomski nešto ojačane neke katoličke obitelji: s Fere braća Tadići (Stipo, Mato, Anto i Ivo), sinovi Ninini, iz Kaića sokaka (ispod Turbaše) Nine Kaić (sin Josipov) i nedaleki im susjed Pero Radulović (sin Brnin). Tu prave svoje kuće,¹⁸ koje zajedno sa spomenutom Trgovačkom školom daju trgu konture koje je sačuvao do naših dana. Da bismo mogli pratiti kakve su se sve preinake s vremenom na trgu dešavale, pokazat ćemo to, uglavnom, na temelju sačuvanih razglednica, na kojima vidimo pojedine dijelove trga od početka 20. st. do danas.¹⁹

Na *slici br. 2* (razglednica datirana 5. 11. 1906.)²⁰ sasvim lijevo vidi se dio čeone fasade Trgovačke škole, do nje je prizemna kuća Nine Kaića (kasnije će to biti vlasništvo Đogića), desno su Jazvine i Komadinove kuće na početku tadašnje Splitske (danas Ul. kneza Mutimira). Kod daščara u sredini prije I. svjetskog rata prodavale su se kokoši i jaja.²¹ Na njihovom će mjestu nakon I. svjetskog rata biti podignut Kaića hotel. Sasvim u prvom planu (gdje je prazan prostor) bit će 1926. god. podignut spomenik kralju Tomislavu.

¹⁵ U tom kasinu su se 1901. god. hranili sudionici ekskurzije učenika sarajevske Velike gimnazije. Tu im je predstojnik Livna i koncert priredio. (S. ŠTRODL, *n. d.*, 97-98).

¹⁶ A. HANGI, *Ekskurzija sa kandidatima III. godišta godine 1905.*, Školski vjesnik, Sarajevo, 1906., 598. Hangi dalje dodaje: “U ovoj školi i oko nje vlada krasan red i čistoća, sve je tako lijepo i ukusno - baš se vidi da tu marne pčele rade.”

¹⁷ U zagrebačkom *Jutarnjem listu* objavljena je zanimljiva vijest da je 26. 9. 1934. u dućanu Ante Đogića (Gaše) izložena “velika orijaška žuta” bundeva “preko 25 kg teška, koja je uzgojena u bašti Građanske škole u Livnu uz mnoge druge isto tako velike”.

¹⁸ Vidjeti stanje iz 1893. god. u gruntovnoj knjizi Katastarske općine Livno.

¹⁹ Za mnoge podatke o povijesti Trga, o pojedinim kućama na njemu podizanim i rušenim u nizu desetljeća (i općenito o životu na Trgu) zahvalan sam svojim informatorima: Mili Periću Kikiću (1893.-1986.), Delfi Juričić (1905.-1991.), Ivki Tadić (1906.-1992.), Slavku Tadiću (1913.-1998.), Mirku Čačić Džaji (1912.-1992.), Vinku Konti (r. 1912.), Josku Lioviću (1925.-2003.), Nikoli Bobetiću (r. 1923.) i Sadi Pivčiću (r. 1934.).

²⁰ Za ovu i druge ovdje predstavljene razglednice vidi S. CRNJAK, *Pozdrav iz Livna*, Livno, 2005.

²¹ Kazivanje Vinka Konte (r. 1912.) po pričanju njegovih starih.



Sl. 3. Livno, Stojan Platz, 1909. god.

Na slici br. 3 (datirana 1909.) pogled je na Stojan Platz iz tadašnje Travničke (danas Ul. Gabrijela Jurkića). S naše desne strane su dvije Tadića i uz njih dvije Radulovića kuće. U prvoj Tadića kući od 1895./1896. god. do Drugoga svjetskog rata bila je bojadisaonica Ive Tadića,²² a do nje svoju je stolarsku radionicu imao Ivin brat Stipo, poznati inkrustator.²³ U drugoj kući Stipin sin Nikica držao je trgovinu (a do njega 30-ih godina Ljuban, sin njegova brata Ive imao je svoju cipelarsku radionicu). U prvoj Radulovića kući svoju je štampariju (nabavljenu u Beču 1903. god.) imao poznati livanjski tiskar Mato Kaić.²⁴ U drugoj Radulovića kući najprije je već koncem 19. i početkom 20. st. gostionicu držao Pero Radulović,²⁵ a potom sin mu Jozo (i prije i nakon I. svjetskog rata). Pekar Anto Tadić²⁶ u svojoj je kući (u dubini - frontalno

²² S. MANĐERALO, *Zlatne ruke*, Sarajevo, 1999. (dalje: *Zlatne ruke*), 56-57.

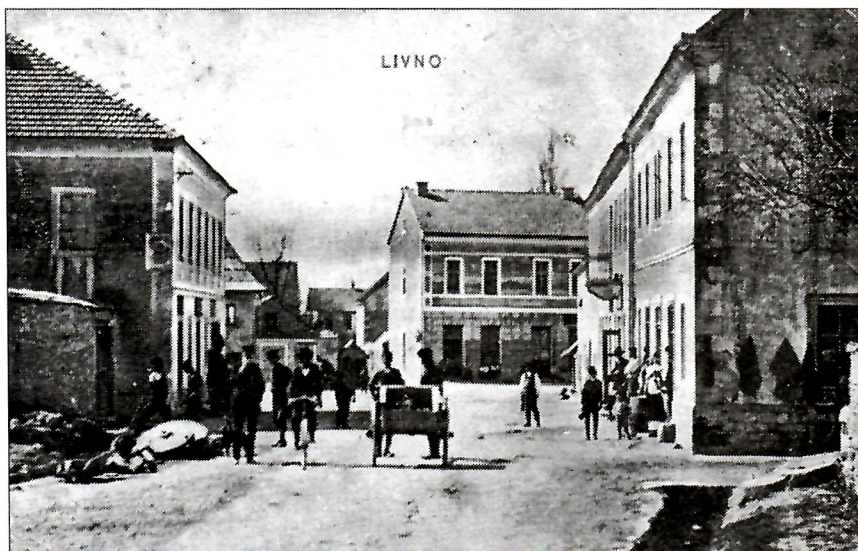
²³ ISTO, 42-44.

²⁴ S. GOTOVAC, *Štamparija Mate Kaića*, Tragovi br. 1, Livno, 1983., 55-60.

²⁵ Kao dječak Mile Perić Kikić u toj je gostionici s mnoštvom radoznalih gledao hajduka Andriju Šimića kad se obreo u Livnu nakon izdržane zatvorske kazne (kazivanje Mile Perića Kikića /1893.-1986./).

²⁶ O njegovoj prvoj livanjskoj parnoj pekari nabavljenoj početkom 19. st. u Budimpešti vidi S. MANĐERALO, *Kutija*, 65-66; S. GOTOVAC, *Bijele duše*, Sarajevo, 1998., 79-81.

okrenuta)²⁷ sve do Drugoga svjetskog rata imao “Trgovinu brašna, žita i bakalske robe”. U drugom dijelu kuće, do te prodavaonice svoju su prodavaonicu jedno vrijeme držali trgovci Jurkići,²⁸ a jedno vrijeme svoju gostionicu Isko Piragić. Na lijevoj strani ulice u kući Mate i Ante Tadića u prizemlju prije I. svjetskog rata svoju je brijačnicu imao Marko Konta, a njegov kum Ferdinand Breiner odmah do njega svoju cipelarsku radnju.²⁹ Ta kuća će između dvaju svjetskih ratova biti hotel Joska Tadića, sina Matina.³⁰ Na mjestu konjske zaprege (malo lijevo) kasnije će biti podignut spomenik kralju Tomislavu.



Sl. 4. Livno, Stojan Platz, 1909. god.

Slika 4. Na fotografiji (datiranoj iste 1909. god.) isti je prostor kao na *slici 3* snimljen iz malko drukčijeg kuta. Ovdje se lijevo od kuće Ante Tadića vidi jedan mali dio Jazvine kuće.

²⁷ Spominje je livanjski učitelj, pjesnik S. S. Kranjčević u pismu Anti Tadiću 9. 8. 1888. Iz Senja mu javlja da se zaručio te mu poručuje: “Ti možeš mirne duše u svoju novu kuću drugoga stanara da primiš.” (S. M., *Kutija*, 111).

²⁸ Kazivanje Vinka Konte.

²⁹ Kazivanje Markova sina Vinka Konte (r. 1912.).

³⁰ S. MANĐERALO, *Kutija*, 77.



Sl. 5. Livno, Stojan Platz, 1912. god.

Slika 5. Na ovoj razglednici (iz 1912) snimljenoj na Stojan Platzu (s mjesta gdje će biti podignut spomenik kralju Tomislavu) lijevo je kuća pekara Ante Tadića i do nje Pervanov mlin. Na desnoj strani u šimlatoj kućici i uz nju svoju kovačnicu i potkivačku radnju imao je Salko Rizvić.³¹ Ulica s fotografije povezivala je Stojan Platz i Konak Platz.



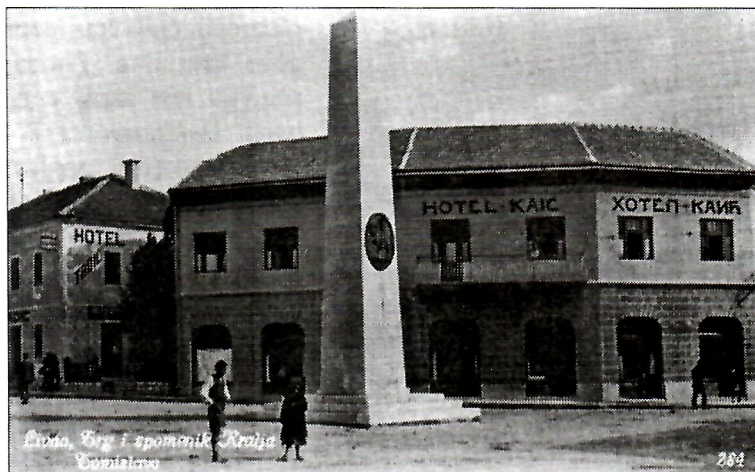
Sl. 6. Livno, Splitska (Spljetska) ulica, 1918. god.

³¹ Kazivanje Nijaza Minje Rizvića, po sjećanju njegovih starih. Na suprotnoj strani Trga (kod Trgovačke škole i kuće Nine Kaića) kovačnice su imali Bilkići, a potkivačnice Bašići, Šabanovići i Vandžići (posljednji majstori među njima poznati su bili Nasko Bašić, Haso Šabanović i Salko Vandžić).

Današnjem Trgu kralja Tomislava pripada i sam početak tadašnje Splitske (Spljetske) ulice. Na *slici br. 6* (1918. god.) prve dvije kuće u tadašnjoj ulici danas pripadaju Trgu: u prvoj (Jazvinoj) svoju je trafiku držao Anto Đogić (Gašo), u onoj do nje Komadinovoj (kasnije Tadićevoj) gostionicu je držao Tade Sučić. Nakon Drugoga svjetskog rata tu je dosta dugo bila mesnica (usporedi *sl. br. 2*).

Trg Zrinskoga

Kad se nakon Prvoga svjetskog rata Livno našlo u novoj državi (u Kraljevini SHS), nove su se vlasti, uz ostalo, legitimirale i novim nazivima gradskih ulica i trgova. Stojan Platz je preimenovan u *Trg Zrinskog*, s kojeg je počinjala Ul. Zrinskog (za austrougarske uprave Travnička). Splitska ulica postala je Ul. kralja Petra, koja je preko Trga Zrinskog produžavala sve do Trga kralja Petra (prije toga Konak Platz). Trg Zrinskog uskoro je korjenito promijenio izgled, stiješnjen izgradnjom Kaića hotela. Dogodilo se to odmah nakon što je Tade Kaić (Đidi) 1922. god. postao vlasnikom nekadašnjeg zemljišta Koste Kujundžića, na kojemu su nekada tu na Stojan Platzu bile njegove kuće, kućišta i vrt.³² Taj hotel jest podosta stijesnio prostor trga, ali se s drugim kamenim kućama na kat,³³



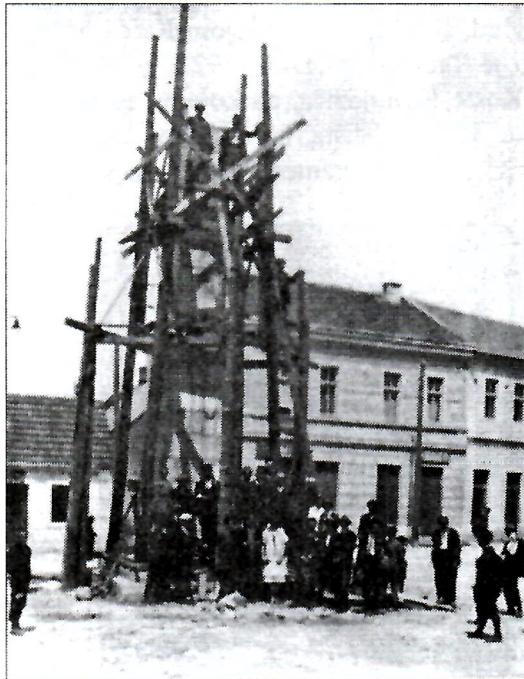
Sl. 7. Livno, Trg i spomenik kralju Tomislavu.

³² To Kujundžićevo vlasništvo najprije je prešlo na Vukana Marića iz Vrbe kod Glamoča, a 1922. god. s Vukana na Tadu Kaića (KO Livno 1/7, ZKU 89 i 90).

³³ Te kuće s visokim prizemljem i katom u Livnu je uobičajeno zvati dvokatnicama.

što su ga ovičavale, uklopio u prilično skladnu arhitektonsku cjelinu, koja je dosta ugodno djelovala. Hotel je na trgu dominirao (ne baš napadno) sve do njegova rušenja (1977.), *vidi sliku br. 7.*

Nedugo po gradnji Kaića hotela na sredini Trga Zrinskog po projektu graditelja Ota Mundera i arhitekta Ćirila Ivekovića podignut je u obliku obeliska spomenik kralju Tomislavu, *vidi sliku br. 8.* Na zapadnoj strani obeliska napravljenog od bračkoga kamena (visok 9,25 m) postavljen je ovalni brončani reljef (1,5 x 1 m), kojemu je autor kipar Emerik Imbro Sunko (na reljefu je lik kralja Tomislava kao konjanika prekrivenog plaštem). Na istočnoj strani uklesan je natpis: "U spomen hiljadugodišnjice prvog hrvatskog kralja Tomislava 925.-1925. podigoše Hrvati sela i grada Livna." Spomenik je svečano otkriven 5. 9. 1926. Oko izbora lokacije za taj spomenik bilo je prijepora između Odbora za podizanje spomenika i gradskih vlasti na čelu s komesarom gradskog vijeća Mustafom Mulalićem.³⁴



Iako ni u jednom povijesnom dokumentu ne nalazimo potvrdu da je Tomislav krunjen baš te 925. god. i baš na nekom saboru na Duvanjskom polju, ta se godina, po narodnoj predaji, i do danas u hrvatskoj memoriji čuva kao godina njegove krunidbe. Poticaj za tu predaju jest zapis u *Ljetopisu popa Dukljanina* (12. st.), u kojemu se (u 9. poglavlju) govori o svehrvatskom saboru na Duvanjskom polju (bez navođenja godine kada bi to bilo) i krunjenju prvoga hrvatskog

Sl. 8. *Pred dovršetak gradnje spomenika kralju Tomislavu.*

³⁴ O sporovima oko gradnje spomenika, o atmosferi u kojoj je spomenik podizan i zašto na svečanost prilikom otkrivanja nije došao komesar gradskog vijeća niti su se u proslavu uključili Srpsko pjevačko i tamburaško društvo Sundečić, ni muslimansko kulturno-umjetničko društvo Sloga, vidi F. KALENDER, *Na stranputicama*, Tragovi 3, Livno, 1985., 63-64; D. TADIĆ, *Livnjaci prvi u Bosni*, Livanjski vidici 20, Livno, 1993., 8-9.

kralja (spominju se dva imena: Svetopelek i Budimir, oba nepoznata u bilo kojem drugom povijesnom dokumentu).³⁵

Trg kralja Tomislava

Nakon otkrivanja spomenika Trg Zrinskoga³⁶ dobiva ime Trg kralja Tomislava.³⁷ U Kaića hotelu tu na Trgu kavanu je držao Đidičev brat Boško Kaić. U jednom dijelu Kaića hotela 30-ih je godina trgovinu mješovite robe držao Jako Sučić, u drugom su prodavaonicu obuće Bata držali braća Miro i Tiho Radulović.

Sl. 9. Pogled na Tomislavovu ulicu (dotad Ul. Zrinskoga): lijevo dvije Radulovića i do njih dvije Tadića kuće, desno Kaića i Tadića hotel (30-ih godina).



³⁵ Gotovo da nema ozbiljnog proučavaoca hrvatskoga srednjeg vijeka koji ne govori i o Duvanjskom saboru u *Ljetopisu popa Dukljanina*. Izuzev dosta rijetkih među njima (Dominik Mandić, Muhamed Hadžijahić, Ivan Mužić) oni mu odriču činjeničnu utemeljenost. Za V. Klaića to je "potpuno besmislena krparija" (V. KLAIĆ, *Duvanjsko polje*, Hrvatsko kolo 3/1907., Zagreb, 1906., 69); za F. Šišića taj je sabor izmišljotina i falsifikat barskih svećenika (F. ŠIŠIĆ, *Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd - Zagreb, 1928., 133, ISTI, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1962., 122); za N. Klaić je „već odavno razbijena legenda o duvanjskom saboru“ (N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971., 19); za T. Macana to je "tobožnji sabor", koji "ide u red nepouzdanih predaja" (V. KLAIĆ, *Povijest Hrvata I.*, Zagreb, 1974., 8 i 54); V. Mošin kaže da je Dukljanin građu crpio "iz narodnih legendi i pjesama" (V. MOŠIN, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb, 1950., 18). I za I. Kukuljevića i F. Račkog u *Ljetopisu* je malo povijesne istine; V. Jagić misli kako je *Ljetopis* osnovan na narodnoj priči i pjesmi, a ne na stvarnoj povijesti; L. Thalloczy mu poriče vjerodostojnost...

³⁶ Odbor za proslavu tisućugodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Livnu obraća se (8. 8. 1926) građanstvu pozivajući ga da 5. 9. 1926. prisustvuje otvaranju "reljefa prvom hrvatskom kralju Tomislavu na trgu Zrinskoga (istaknuo S. M.) u Livnu".

³⁷ *Kronika samostana Gorica (I)*, 269. To novo ime trga otisnuto je i na nekim razglednicama Livna, objavljenim 30-ih godina (S. CRNJAK, *n. d.*, 98 i 104).

Tik uz hotel (ispod krošnje ogromnog kestena) prvi livanjski trafikant (prodavao novine, časopise, razglednice, duhan, taksene markice i mjenice) Anto Đogić Gašo postavio je svoj kiosk³⁸ i u njega preselio iz dotadašnje prodavaonice, koju je držao odmah preko puta u Jazvinoj kući (danas u Ul. kneza Mutimira 38).³⁹ U toj je kući kasnije (do Drugoga svjetskog rata) kavanu držao Mato Tadić Cotan.⁴⁰ U drugoj Jazvinoj kući, odmah do Gaše Jazvin zet Anto Ažametović je držao trgovinu mješovitom robom (nakon njega uoči Drugoga svjetskog rata tu je svoju slastičarnicu imao Jozo Barić, a prvih godina nakon toga rata mali restoran sa slastičarnicom tu je držao Edhem Džirilo Gurman).⁴¹ U Jazvinoj kući (na mjestu današnje kuće br. 32) poslije braće Jazvo trgovinu je držao Marko Kolumbus, poslije njega svoju urarsku radnju otvorio je Pavo Popović (1918. god.), a nakon njega (30-ih godina) tu je bila brijačnica Nikole Šiške. Ispred te kuće uoči Drugoga svjetskog rata Iće Dolić imao je svoju benzinsku pumpu. Benzin je držao u željeznim buradima uskladištenim na otvorenom



Sl. 10. Dio Trga kralja Tomislava 1937. god.:
lijevo je kuća Ante Tadića, a desno od obeliska dio Radulovićeve kuće.

³⁸ Srušen 70-ih godina i na njegovo mjesto postavljen kiosk sarajevskog *Oslobođenja*.

³⁹ S. MANĐERALO, *Kutija*, 161-163.

⁴⁰ S. MANĐERALO, *Zlatne ruke*, 166.

⁴¹ Između te Jazvine kuće i druge, susjedne joj (nekadašnje Jazvine štale) jedan drugi (bivši) slastičar Ahmedan Kosovrasti 70-ih je godina otvorio bife Vardar, koji je radio 15-ak godina (S. MANĐERALO, *Zlatne ruke*, 77).

prostoru ispred dućana i točio ga crpkama koje bi na burad montirao. Drugu takvu benzinsku pumpu Mobiloil na Trgu u isto je vrijeme imao i Marko Kaić Markelja pred svojom Trgovinom mješovite robe (bila u Radulovića kući),⁴² *vidi sliku br. 9*. U manjoj Jazvinoj kući (onoj do kuće pekara Ante Tadića) trgovačku je prodavaonicu imao Jozo Franić Čoko⁴³ (nakon Drugoga svjetskog rata u njoj će neko vrijeme svoj fotoatelj imati Ale Terzić).

I u Kaićevom i u Tadićevom hotelu negdje od 1925. god. prikazuju se nijemi filmovi i kapele gotovo svake večeri zabavljaju goste.⁴⁴ U to vrijeme općinske vlasti su na prostoru između Kaića hotela i kuće Nine Kaića (kasnije Đogićeve) izgradile javnu gradsku česmu, javni WC i Gradsko javno kupatilo (oštećeno u požaru 1962. god.). U njemu je do Drugoga svjetskog rata brijlačnicu držao Jozo Konta. A i odmah nakon rata tu je bila i državna brijlačka zadruga sve dok 1947. god. nije premještena na Trg u kuću Nikice Tadića, u kojoj će kasnije biti restoran Galeb, pa kavana Troglav, a danas knjižara Mladena Sučića. U jednom dijelu kupatila 50-ih godina slastičarnicu je držao Kasim Kurejšepi, a onda je čevabdžinicu tu imala Pemba Piragić rođ. Borić. U Tadića hotelu (sve do njegova rušenja) bila je kavana Troglav,⁴⁵ a onda je preseljena u kuću Nikice Tadića preko puta. U kući Krune Kaića (sina Ninina) bivši komoćar Tomo Radeta iz Gubera nakon Prvoga svjetskog rata držao je prodavaonicu Tivarovih proizvoda, a onda ju je preselio u svoju novosagrađenu kuću kod mosta (uz Đidičev hotel). Nakon njega u Kruninoj kući stolarsku je radionicu otvorio izvršni majstor Jozo Barać.⁴⁶ U toj Kaića kući čevabdžinicu je držao u svoje vrijeme najpoznatiji livanjski čevabdžija Mujo Bašić.

Trg maršala Tita

Kad su 28. 5. 1944. saveznički avioni (američki i engleski) bombardirali Livno, nastradao je i Trg. Porušena je zgrada Građanske škole, dosta oštećeni hotel Joska Tadića i druga Tadića kuća preko puta, uništeni

⁴² S. MANĐERALO, *Zlatne ruke*, 116-117.

⁴³ Sjećanje Vinka Konte, rođ. 1912. god., koji je u njoj bio prodavač.

⁴⁴ S. MANĐERALO, *Kutija*, 77, 201.

⁴⁵ Neposredno prije Drugoga svjetski rat tu je bio krojački salon Joze Bakovića.

⁴⁶ On je poznat i po tome što je kao vrlo mlad majstor odmah nakon Prvoga svjetskog rata napravio karoseriju za prvi livanjski autobus, za "ford" Jake Tadića (S. MANĐERALO, *Zlatne ruke*, 108).

krovovi svih okolnih kuća (Tadićevih,⁴⁷ Radulovićevih, Jazvinih, Komadinovih). Na *slici br. 11* su Jazvine kuće na Trgu, čiji su krovovi nastradali prilikom bombardiranja. I spomenik je krhotinom avionske bombe bio malko oštećen.



Sl. 11. Jazvine kuće na Trgu nakon bombardiranja 28. 5. 1944.

Nakon rata na tom poharanom trgu najprije su obnovljeni krovovi i popravljene kuće koje su se dale popraviti. Nove vlasti dale su nova imena i ulicama koje počinju (završavaju) na Trgu (nominalno sad će to biti *Trg maršala Tita*⁴⁸): Ul. kralja Petra nazvana je Ulicom španskih boraca, a Ul. Zrinskoga ulicom Proleterskih brigada. Odmah nakon rata u Radulovića kući bile su biljetarnica Državnog autotransportnog poduzeća (DASP), uprava Automoto društva, te kasnije obučarska radionica Mujke Alića. Uz tu je kuću bila prislonjena prodavaonica kruha i uz nju piljarnica

⁴⁷ Godinu dana prije u jednoj od njih (u kući Ante Tadića) Antina kći Ivka ugostila je pjesnika Vladimira Nazora, koji 3. 2. 1943. u svoj dnevnik *S partizanima* zapisuje da ga je gostoljubiva gazdarica lijepo primila i bila mu zanimljivi subesjednik, te da mu je darovala “koješta (dvije četke, tintarnicu, tri olovke, mast za cipele, zrcalca za brijanje, pa čak i čačkalice)”. O Ivki i toj njezinoj kući vidi S. GoroVAC, *Bijele duše*, Sarajevo, 1998., 75-78.

⁴⁸ Cijelo vrijeme to ime (Trg maršala Tita) postojalo je samo nominalno, za općinsku administraciju. Nije ga bilo u svijesti građana, čak ni onih koji su stanove imali baš na tome trgu.

(u niskoj daščari, na mjestu nekadašnje potkivačke radnje). Na *slici br. 12* u prvom planu lijevo su Radulovića kuće, desno bivši hotel Joska Tadića, u kojemu je tad bila kavana “Putnik”, poslije preimenovana u kavanu Troglav (usporedi *sl. 9*). U drugoj daščari montiranoj oko velikog kestena kod Gradskog kupatila bila je također piljarnica. Iza Kaićeva hotela na prostoru oko nekadašnje Građanske škole na improviziranim igralištima igrali su se odbojka i mali nogomet, a 70-ih godina tu je bila “ženska pijaca”.⁴⁹



Sl. 12. Dio današnjeg Trga 50-ih godina prošloga stoljeća.

Nacionalizirani Kaića hotel postao je Radnički dom,⁵⁰ u kojemu je jedno desetljeće (1947.-1957.) bio Kino Cincar,⁵¹ a potom Gradska kavana.⁵² Mnoštvo svijeta okupljalo se na Trgu prigodom značajnijih manifestacija (mitinzi, proslave 1. maja i drugih državnih praznika). Scenarij na tim skupovima bio je uobičajen. Okupljenima bi se organizatori kao govornici obraćali s balkona Đidijeva hotela. Iz mase bi im uzvraćali pojedinci svojim prodornim glasovima uzvikujući parole, koje bi mnoštvo popraćalo pljeskom i uzvicima odobravanja.

⁴⁹ Ovamo je premještena s prijašnje lokacije (bila je blizu kuće doktora Mitrovića, najvećim dijelom na mjestu današnjeg dvorišta livanjske Pošte).

⁵⁰ Preciznije, bio je to Sindikalni radnički dom (u njemu je bila smještena uprava livanjskih sindikata).

⁵¹ S. MANĐERALO, *Zlatne ruke*, 175-176.

⁵² Odmah nakon rata u tom bivšem hotelu bila je instalirana *gradska razglasna stanica*. Iz nje su emitirane sve značajnije vijesti i obavijesti, koje su građanima prenosili snažni zvučnici, postavljeni na najpogodnijim i najfrekventnijim mjestima u gradu. Jedno vrijeme u toj je zgradi radila i uprava Ugostiteljskog poduzeća Dinara.

Trg stubokom počinje mijenjati izgled kad na mjestu starih kamenih kuća počinje izgradnja novih, po novoj sasvim drukčijoj konfekciji pravljenih kuća: današnje zgrade br. 32 na mjestu Jazvinih kuća (1958. god.),⁵³ današnje Okrugle zgrade na Trgu, na mjestu Radulovićevih kuća (1960.),⁵⁴ današnje zgrade br. 9 u Ul. kneza Mutimira, na mjestu nekadašnje Đogića (prije Kaića) kuće (1968. god.).⁵⁵ Arhitektura Trga drastično je devastirana izgradnjom “nebodera” (1970),⁵⁶ koji će presudno utjecati na sve što će se kasnije dešavati u vezi s uređenjem Trga (usporedi *slike br. 7. i 14*).



Sl. 13.

Dodatno je Trg podobro nagrđen naknadno dozidanim trećim katom na Okrugloj zgradi. A još kad je na zgradi do nje (na bivšoj Opskrbnoj robnoj kući) dozidalo nešto budibogsnama, što je bez ikakva reda i mjere nadvisilo sve okolne kuće, bilo kakvoj estetici Trga rečeno je zbogom. Od tada u izolaciji, Trg je osiromašen za karakteristične livanjske vidike (Bašajkovac, Crvenice, Vejs kula, Topovi...). A da i ne govorimo

⁵³ U njezinom prizemnom poslovnom dijelu svoje su prodavaonice otvorili Borac iz Travnika i tvornica obuće Planika iz Kranja.

⁵⁴ U njezinom poslovnom prostoru tad je svoju prodavaonicu otvorilo Trgovačko poduzeće Opskrba. Vidi *sliku br. 13.* i usporedi sa *slikom br. 12.*

⁵⁵ U njezinom poslovnom prostoru Opskrba je otvorila svoj salon namještaja.

⁵⁶ U njemu će dosta dugo biti Gradska kavana, kraće vrijeme Hrvatska narodna čitaonica Narcis Jenko i izložbeni prostor za likovna ostvarenja, te cijelo vrijeme do danas Turistički ured.

o tome kako je taj novi okoliš “progutao” i obezvrijedio spomenik kralja Tomislava. Radi preuređenja Trga vlasti su (ni sretno, ni promišljeno) odlučile s njega ukloniti Kaićev i Tadićev hotel. Njihovim rušenjem (1977.) spomenik kralja Tomislava našao se u prikrajku, zabačen i zapostavljen.⁵⁷ Uređenje Trga povjereno je beogradskom arhitektu Branku Ajvazu. Po njegovom projektu Trg je 1977./1978. god. dobio današnji izgled. Novu rekonstrukciju Trga već obavlja livanjski poduzetnik dipl. inž. građ. Zdenko Perković (njegova tvrtka Li-GRAD Livno) po projektu dipl. inž. arh. Borisa Badže (Urbanistički zavod Banja Luka).



Sl. 14. Trg u ljeto 1976. god., uoči rušenja Kaićeva i Tadićeva hotela.

Ponovo Trg kralja Tomislava

I nakon najnovijih radikalnih promjena vlasti, očekivano, slijedile su vrlo brzo (1992.) također temeljite promjene u nazivu livanjskih trgova i ulica.⁵⁸ Trg o kojemu govorimo od tada je službeno *Trg kralja Tomislava*, Ulica španskih boraca postala je Ulica kneza Mutimira, a Ulica proleterskih brigada otad je Ulica Gabrijela Jurkića. Očito je, dakle, da su značajne povijesne mijene u Livnu za posljednjih stotinjak i nešto godina ostale

⁵⁷ Bilo je tad čak neslužbenih razmišljanja o mogućnosti njegova premještanja, kako bi se uravnotežio prostor na Trgu.

⁵⁸ Vidi D. T., *Bez ideološke pravovjernosti*, Livanjski vidici 13, Livno 28. 3. 1993., str. 5.

znakovito zabilježene i u promjenama imena ovoga trga: *Stojan Platz* - *Trg Zrinskoga* - *Trg kralja Tomislava* - *Trg maršala Tita* - *Trg kralja Tomislava*. Na Trgu su danas dvije prodavaonice tekstila, dvije sportske kladionice, knjižara, urarska radionica, zlatarnica, kiosk, banka, turistički ured. No treba posebno naglasiti da Trgom dominiraju (i brojem i veličinom prostora) ugostiteljske radnje, kafići: njih trinaest zbijenih, načičkanih jednih do drugih. Navečer je tu pakleno bučno. Od treštanja svakojake glazbe iz kafića (od tko zna koliko decibela) zgrade na trgu podrhtavaju. Hoće li se, možda, s novim uređenjem Trga naći poneko sretnije rješenje za sadržaje koji bi dostojnije prezentirali glavni gradski trg? Nadajmo se.



Sl. 15. *Trg kralja Tomislava* danas.

Zaključak

Današnji glavni livanjski trg *Trg kralja Tomislava* postupno se prilično spontano formirao. Pod imenom *Stojan Platz* početne obrise dobiva već na početku austrougarske uprave. Za Kraljevine SHS dobiva ime *Trg Zrinskoga*, a nakon što na njemu (u povodu proslave hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva) bude 1926. god. podignut spomenik kralju Tomislavu preimenovan je u *Trg kralja Tomislava*. Nakon Drugoga svjetskog rata je *Trg maršala Tita*, a od 1991. god. ponovo je *Trg kralja Tomislava*. Priložene fotografije ilustriraju kakve su se sve preinake na trgu u različitim vremenima događale.

Sažetak

Ove godine (2008.) livanjski centralni trg s naslovom *Trg kralja Tomislava* bit će temeljito rekonstruiran. I do sada je on doživljavao mnoge preinake, mijenjao s vremenom i izgled i imena. Spontano se i postupno razvijao. *Stojan Platz* obrise je počeo dobivati na početku austro-ugarske uprave. Nakon Prvoga svjetskog rata, u Kraljevini SHS nazvan je *Trg Zrinskoga*. Preimenovan je u *Trg kralja Tomislava* nakon što je na njemu 1926. god. podignut spomenik kralju Tomislavu, prigodom proslave tisućugodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Nakon Drugoga svjetskog rata ime mu je *Trg maršala Tita*, a od 1991. god. opet *Trg kralja Tomislava*. Kako se s vremenom mijenjao izgled Trga pokazuju priložene ilustracije. Značajne povijesne promjene u Livnu za posljednjih stotinjak godina ostale su znakovito zabilježene i u promjenama imena ovoga trga: *Stojan Platz* - *Trg Zrinskoga* - *Trg kralja Tomislava* - *Trg maršala Tita* - *Trg kralja Tomislava*.

Stipo MANDERALO

VOM STOJAN-PLATZ BIS ZUM KÖNIG-TOMISLAV-PLATZ

Zusammenfassung

In diesem Jahr (2008) wird der Hauptplatz von Livno, der *König-Tomislav-Platz*, vollständig renoviert. Bisher erlebte er auch viele Veränderungen, änderte mit der Zeit sein Aussehen und seine Namen. Er hat sich im Lauf der Zeit ungeplant entwickelt. Der *Stojan-Platz* bekam seine Gestalt zu Beginn der österreichisch-ungarischen Verwaltung. Nach dem Ersten Weltkrieg wurde er im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen *Zrinski-Platz* genannt. Er wurde in *König-Tomislav-Platz* umbenannt, nachdem 1926 anlässlich des tausendjährigen Jubiläums des kroatischen Königreichs dort ein Denkmal für König Tomislav errichtet wurde. Nach dem Zweiten Weltkrieg trug er den Namen *Marschall-Tito-Platz* und seit 1991 wieder *König-Tomislav-Platz*. Wie sich das Aussehen des Platzes mit der Zeit änderte, zeigen die nachfolgenden Illustrationen. Bedeutende historische Brüche in Livno in den letzten hundert Jahren spiegeln sich in den Namensänderungen dieses Platzes: *Stojan-Platz* – *Zrinski-Platz* – *Marschall-Tito-Platz* – *König-Tomislav-Platz*.